

SHAXS TUSHUNCHASI TARIXI VA UNI PSIXOLOGIK TARZDA TUSHUNISH. SHAXS TUZILISHIDA BIOLOGIK VA IJTIMOY NISBATLAR MUAMMOSI

**Yuldashev Dilshodjon
Ma'murovich**

QDU Psixologiya kafedrasi katta o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu ilmiy maqolada psixologiya fanining shakllanishi va evolutsiyasi jarayonida «psixik», «ijtimoiy» va «biologik» mezonlar o'rtasidagi ontologik hamda dialektik aloqalar tahlil qilingan. Inson psixik taraqqiyoti determinatsiyasi muammosi — uning biologik va ijtimoiydan mustaqil fenomenligi, ushbu omillarning sof hosilasi yoki parallel ta'sir etuvchi kuchlar sifatidagi konseptual yondashuvlar prizmasida yoritilgan. Maqolada shaxs tushunchasining etimologik ildizlari, antik davrdan hozirgi kungacha bo'lgan falsafiy-psixologik qarashlar va shaxs strukturasi tizimli modellari chuqur tahlil ostiga olingan.

Kalit so'zlar: *Individ, shaxs, endopsixika, ekzopsixika, e'tiqod, yo'nalganlik, ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot, konseptual nazariyalar, Katta Beshlik, psixodinamika.*

KIRISH

Metodologik nuqtai nazardan inson tabiatini anglash psixologiyani eng qadimgi va shu bilan birga hamisha dolzarb bo'lib qoluvchi muammosidir. Inson taraqqiyotida biologik (irsiy-konstitutsional) va ijtimoiy (madaniy-muhit) omillarning o'zaro nisbati masalasi turli davrlarda va turlicha ilmiy maktablarda turlicha talqin etilgan. Ushbu munosabatlarni ilmiy-nazoriy jihatdan to'g'ri baholash uchun, eng avvalo, tushunchaviy apparatni va ularning o'zaro iyerarxik munosabatini aniqlashtirib olish lozim:

- **Individ** – biologik turning umumiy irsiy xossalarini tashuvchi, o'ziga xos anatomik-fiziologik, jinsiy va yosh xususiyatlariga ega bo'lgan ontogenetik reallikdir. Har bir odam individ bo'lib tug'iladi. Bu tushuncha insonning tabiiy-biologik mohiyatini ifodalaydi.

- **Shaxs (Личность)** – individning ijtimoiy munosabatlar tizimiga integratsiyalashuvi va faoliyat subyektiga aylanishi jarayonida orttiradigan barqaror ijtimoiy-psixologik xususiyatlari majmuidir. Odam ijtimoiy muhitda va muloqot tizimida shaxs sifatida shakllanadi.

- **Endopsixika** (A.F. Lazurskiy konseptual modeliga ko'ra) – shaxs psixik tuzilishining ichki, asosan biologik va neofiziologik asoslangan qismi bo'lib, u psixik

elementlar va funksiyalarning o'zaro ichki bog'liqligini, asab tizimi tiplarini va organizmning ichki reaktivligini ifodalaydi.

- **Ekzopsixika** – shaxsning tashqi muhit, ijtimoiy voqealar va obyektiv borliq bilan bo'lgan munosabatlari tizimidir. U barcha tizimli qiziqishlar, mayllar, ideallar, qadriyatlar, ijtimoiy rollar va orttirilgan ijtimoiy tajribalarni o'z ichiga oladi.
- **E'tiqodlar** – shaxsni o'z qarashlari, prinsiplari va dunyoqarashiga muvofiq ravishda izchil harakat qilishga undovchi eng yuqori darajadagi subyektiv motivlar tizimidir.

I. SHAXS TUSHUNCHASINING ETIMOLOGIK VA TARIXIY-FALSAFIY TAHLILI

"Shaxs" (lotincha *persona*, yunoncha *prosopon*, ruscha *личность*) tushunchasining etimologik ildizi qadimgi teatr san'atiga borib taqaladi. Qadimgi yunon, keyinchalik esa qadimgi rim teatrlarida aktyorlar sahnada ma'lum bir ijtimoiy tipajni yoki xarakterni (yovuz, qahramon, laganbardor, fojaviy obraz) ijro etishda yuzlariga kiyadigan maxsus niqobni *persona* (morfologik jihatdan *per sonare* – "niqob ortidan ovoz chiqarish, aks sado berish") deb atashgan. Niqobning o'ziga xos chizgilari va bo'yoqlari ma'lum bir ijtimoiy vazifani bajaruvchi insonning ahloqiy hamda ijtimoiy belgilariga ishora edi. Vaqt o'tishi bilan bu atama teatr sahnasidan hayot sahnasiga ko'chib, insonning jamiyatda bajaradigan ijtimoiy funksiyasi va rollarini ifodalovchi tushunchaga aylandi.

Tarixiy-falsafiy aspektda qaralsa, qadimgi antik davrda bugungi ma'nodagi "avtonom, individual shaxs" konsepti mavjud bo'lmagan. Masalan, Aflotun (Platon) falsafasida ideal davlat va kosmik tartib ustuvor bo'lib, subyektning betakror subyektivligi markaziy masala hisoblanmagan. Uning falsafasida shaxs tushunchasining o'rnini universal substansiyaviy "Ruh" (Jan) egallagan edi. Arastuning (Aristotel) «Jon haqida» (De Anima) nomli asari esa inson tabiatini empirik va tizimli o'rganishga ilk zamin yaratib, hozirgi zamon psixologiyasining funksional yo'nalishlariga yo'l ochdi.

Qadimgi Rim huquq tizimida esa *persona* atamasi muhim evolutsion bosqichni bosib o'tdi. Rim huquqshunosligida bu so'z huquqiy va diniy maqomga ega bo'lgan, avlodlar ismi-sharifi va xususiy mulk egasi hisoblangan yuridik subyekt (Rim fuqarosini) anglatish uchun qo'llanila boshladi. Ya'ni, qul qadimgi Rimda "individ" (biologik tana) hisoblansa-da, huquqiy jihatdan *persona* (shaxs) sanalmagan.

Sharq falsafiy an'alarida (xususan, induizm va buddizm) shaxs bo'lgan yondashuv g'arbdan tubdan farq qilgan. Bu ta'limotlarda dunyoviy, empirik shaxsiyat transsendental, o'zgaruvchan va o'tkinchi illuziya (*maya*) sifatida inkor etilgan. Diqqat markazi g'arbcha tashqi ijtimoiy qiyofaga emas, balki chuqur ichki substansiya — mutloq, e'tirozsiz va sof «O'zlik»ni (*Atman*) anglashga qaratilgan.

II. SHAXS TUZILISHI VA UNI BELGILOVCHI OMILLARNING ZAMONAVIY TALQINI

Hozirgi zamon psixologiya fanida shaxs — insonning jamiyatdagi hayoti, faoliyati va ontogenetik rivojlanishi jarayonida shakllanadigan murakkab ijtimoiy-psixologik tizim sifatida konseptuallashadi. J. Godfrua, B.G. Ananyev va A.N. Leontyev kabi olimlarning tadqiqotlariga ko'ra, shaxs tuzilishi shunchaki biologik

xususiyatlarning yig'indisi emas, balki tabiiy xossalar (jins, temperament, yosh) asosida ijtimoiy muhit (oilalar, maktab, mikro/makroguruhlar) va maqsadli faoliyat (o'yin, o'qish, mehnat) bilan faol o'zaro ta'sirlar jarayonida hosil bo'lgan sifatlar sintezidir.

Inson shaxsiy sifatleri, keng tarqalgan dogmatik tasavvurlarga qarshi o'laroq, hayot davomida o'zgarmas qolmaydi. Kaliforniya universiteti olimlari tomonidan 130 mingdan ortiq respondent ishtirokida o'tkazilgan «Katta Beshlik» (*Big Five*: vijdoniylik, murosaga kelish layoqati, nevrotizm, ekstravertlik va tajribaga ochiqlik) modeli tahlillari inson tabiati dinamikasini isbotladi.

Ushbu empirik tadqiqotlar yosh o'tishi bilan shaxs tarkibida jiddiy sifat transformatsiyalari sodir bo'lishini ko'rsatdi:

1. **Vijdoniylik (Consciousness):** 20 yoshdan 30 yoshgacha bo'lgan davrda murakkab hayotiy va professional vazifalarni bajarishda, tashkilotlar tuzishda ko'mak beradigan vijdoniylik, mas'uliyat va tartiblilik tuyg'usining kuchayishi kuzatiladi.

2. **Murosaga kelish layoqati (Agreeableness):** Empatiya, bag'rikenglik va ijtimoiy hamkorlikka moyillik ko'p hollarda 30 yoshdan keyin yanada yorqinroq va barqarorroq namoyon bo'ladi.

3. **Nevrotizm (Neuroticism):** Yoshi ulg'ayishi bilan insonlar emotsional ixtiloflarni va inqirozlarni tezda bartaraf etishga o'rganadilar. Ayniqsa, ayollarda, erkaklardan farqli o'laroq, yosh o'tishi bilan nevroz va affektiv holatlarning miqdoriy ko'rsatkichlari sezilarli darajada pasayadi.

Shaxsning Strukturaviy Modelleri

Ilmiy maktablarda shaxs tarkibiy qismlarini tizimlashtirish bo'yicha turli yondashuvlar mavjud:

- **S.L. Rubinshteyn yondashuvi:** Shaxs tuzilishida uchta asosiy o'qni ajratadi: *yo'nalganlik* (inson nima xohlaydi?), *layoqat va qobiliyatlar* (inson nima qila oladi?) va *individual-tipologik xususiyatlar* ya'ni xarakter va temperament (inson o'zini qanday tutadi?).

- **A.G. Kovalev yondashuvi:** Shaxsni psixik jarayonlar va holatlarning yuqori darajadagi dinamik tizimi deb hisoblab, unda yo'nalganlik, xarakter, imkoniyatlar hamda o'z-o'zini boshqarish mahoratini ajratadi.

- **K.K. Platonovning Dinamik Funktsional Strukturasi:** Shaxsni ijtimoiy va biologik omillarning o'zaro bog'liqlik darajasiga ko'ra to'rtta fundamental iyerarxik kichik tuzilmaga (substruktura) ajratadi.

Kichik tuzilmalar (Substrukturalar)	Tarkibi	Shakllanish asosi
1. Ijtimoiy yo'nalganlik	Mayllar, qiziqishlar, istaklar, ideallar, dunyoqarash, e'tiqod.	Sof ijtimoiy (tarbiya va ijtimoiy muhit).

Kichik tuzilmalar (Substrukturalar)	Tarkibi	Shakllanish asosi
2. Ijtimoiy tajriba	Orttirilgan bilimlar, malakalar, ko'nikmalar va odatlar.	Psixologik-pedagogik (ta'lim va amaliyot).
3. Psixik jarayonlar xususiyatlari	Iroda, hissiyotlar, idrok, xotira, fikrlash xususiyatlari.	Biologik asosdagi ijtimoiy shakllanish.
4. Biologik asoslangan tuzilma	Temperament, yosh, jins xususiyatlari, patologik o'zgarishlar.	Sof biologik (irsiyat va nerofiziologiya).

Barcha konseptual modellarda **yo'nalغانlik** shaxsning yetakchi, yadroli asosi sifatida e'tirof etiladi. Yo'nalغانlik — shaxs faoliyatini integratsiyalash va yo'naltirish vazifasini bajaruvchi, xususiy, o'tkinchi vaziyatlardan nisbatan mustaqil bo'lgan barqaror motivlar iyerarxiyasidir.

Yo'nalغانlik strukturasi anglanganlik darajasiga ko'ra quyidagicha psixologik iyerarxiyani hosil qiladi:

- **Havas (Влечение):** Subyektning yetarli darajada anglanmagan, differensiyallanmagan ehtiyojlarini ifodalovchi dastlabki ruhiy holat.
- **Istak (Желание):** Ehtiyojning va uning obyektining, shuningdek, uni qondirish yo'llarining subyekt tomonidan aniq anglanishi.
- **Intilish (Стремление):** Istak tarkibiga irodaviy komponent (harakat strategiyasi) qo'shilganda yuzaga keladigan faollik.
- **Qiziqish (Интерес):** Shaxs yo'nalغانligini faoliyat maqsadlarini anglash bilan ta'minlovchi bilish ehtiyojining maxsus, hissiy bo'yoqqa ega shakli. Qiziqishning qondirilishi uning so'nishiga emas, balki boyishi va yanada yuqori darajaga ko'tarilishiga sabab bo'ladi.
- **E'tiqodlar (Убеждения):** Tizimli dunyoqarashga (falsafiy, etik, estetik, ilmiy) aylangan hamda insonning butun hayotiy faoliyatini boshqaruvchi motivlar silsilasi.

III. SHAXS HAQIDAGI PSIXOLOGIK NAZARIYALAR VA ULARNING KLASSIFIKATSIYASI

Shaxs psixologiyasining fan sifatida shakllanishi uchta yirik tarixiy davrni bosib o'tdi:

1. **Falsafiy-adabiyot davri:** Antik davrdan XIX asrning birinchi yarmigacha davom etgan bo'lib, insonning ahloqiy va ijtimoiy tabiati haqidagi umumiy mushohadalar bilan cheklangan.

2. **Klinik-psixiatrik davri:** XIX asr o'rtalaridan XX asr boshlarigacha. Bunda shifokor-psixiatrlar (masalan, J.Sharko, P.Jane) klinika sharoitida bemor shaxsi ustidan muntazam kuzatuvlar olib bordilar. Ular patologiyada (nevroz, rigidlik, xavotir)

namoyon bo'ladigan xususiyatlar aslida normal insonlarda ham latent (yashirin) holatda mavjudligini isbotlashdi. Biroq, bu yondashuv normal, mutanosib rivojlangan shaxsni yaxlit ta'riflash uchun yetarli emas edi.

3. **Eksperimental-ilmiiy davri:** XX asrning dastlabki o'n yilliklaridan boshlab, shaxs muammosi eksperimental psixologiya laboratoriyalariga ko'chdi. Ma'lumotlarni matematik-statistika (faktorli tahlil) uslubida qayta ishlash, test metodlarining validligi va ishonchliligini ta'minlash bosh vazifaga aylandi.

Zamonaviy psixologiyada mavjud o'nlab konsepsiyalarni (masalan, R.S. Nemov tasnifidagi 48 ta mustaqil nazariyani) tizimlashtirish uchun bir nechta differensial mezonlar qo'llaniladi:

1. **Xulq-atvorni tushuntirish usuliga ko'ra:**

- *Psixodinamik nazariyalar:* Inson xulq-atvori va shaxsiyatini uning ichki ruhiy, instinktiv kuchlari yoki ongsiz mayllari (masalan, Z. Freyd psixoanalizi) orqali tushuntiradi.

- *Ijtimoidinamik (Bixevioristik) nazariyalar:* Shaxs shakllanishida tashqi vaziyat, stimuly va ijtimoiy muhit determinatsiyasini mutloqlashtiradi (B. Skinner, J. Uotson).

- *Interaksion nazariyalar:* Insonning aktual faoliyatini boshqarishda ichki (psixologik) va tashqi (vaziyatli) omillarning doimiy o'zaro dialektik harakati tamoyiliga asoslanadi (A. Bandura).

2. **Ma'lumot olish uslubiga ko'ra:**

- *Eksperimental nazariyalar:* Laboratoriya tajribalari, empirik ma'lumotlar va korrelyatsion tahlillarga tayanadi (G. Ayzenk, R. Kettell).

- *Noeksperimental nazariyalar:* Tajribaviy eksperimentlarsiz, hayotiy kuzatishlar, klinik amaliyot va falsafiy-gumanistik umumlashtirishlarga asoslanadi (K. Rojers, A. Maslou).

3. **Tahlil darajasi va yo'nalishiga ko'ra:**

- *Qirralar (Xususiyatlar) nazariyasi:* Barcha insonlar bir-biridan alohida, mustaqil va o'lchanadigan psixologik qirralarning (trait) rivojlanganlik darajasi bilan farqlanadi deb hisoblaydi (G. Allport).

- *Tipologik yondashuv:* Odamlarni individual qirralar bo'yicha emas, balki umumiy yaxlit psixologik tiplarga (masalan, K. Yung bo'yicha ekstravert va introvert tiplari yoki H. Ayzenk tipologiyasi) guruhlashga asoslanadi.

XULOSA

Shaxs muammosini va uning tarkibidagi biologik hamda ijtimoiy nisbatlarni psixologik jihatdan o'rganish, insonni shunchaki ushbu ikki omilning mexanik yig'indisi sifatida talqin etishning noto'g'riligini ko'rsatadi. Biologik xususiyatlar (temperament, asab tizimi) shaxs taraqqiyotining asosi va sharti bo'lib xizmat qilsa, ijtimoiy muhit va faoliyat uning mazmuni hamda yo'nalishini belgilaydi. Zamonaviy pedagogik va amaliy psixologiya uchun shaxs tuzilishidagi yo'nalganlik, iyerarxik motivlar va shaxs qirralarining yosh xususiyatlariga ko'ra transformatsiyasini bilish — ta'lim-tarbiya jarayonini ilmiy asosda boshqarishning eng bosh metodologik kafolatidir.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

1. G'oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2002. 1-2 kitob.
2. Югай А.Х., Мираширова Н.А. "Общая психология" - Ташкент, 2014.
3. Дружинина В. "Психология" Учебник. "Питер", 2003.
4. Болотова А.К., Макарова И.В. Прикладная психология: textbook. - М., Аспект Пресс, 2002.
5. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. - М., Политиздат, 1975.
6. Платонов К.К. Структура и развитие личности. - М., Наука, 1986.